वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेनायोजितस्य

तन्त्रसम्मेलनस्य

प्रधानाध्यक्षाणां

स्वामिश्रीप्रत्यगात्मानन्दमहाभागानाम्

अध्यक्षीयं भाषणम्

८-३-६५

प्रधानाध्यक्षभाषणम्

अत्र संयोजिते तन्त्रसम्मेलने मङ्गलाचरणमुपलक्ष्य तन्त्राम्नायस्यानुबन्धिकाधारपटस्य स्थूलरेखामात्रसङ्कलनम्। परिनिष्ठितसिद्धान्ताधारसत्त्वेऽपि तन्त्रागमानां मुख्यत्वेन साधनोपायनिर्देशकशास्त्ररूपेणैव व्यवहारयोग्यता व्यवस्थिता। साधनशास्त्रेष्वपि श्रीगुरुतत्त्वस्य मुख्यत्वेन व्यपदेशः। यतः साधनमार्गेषु श्रीगुरुरेव साधकानां सहायः, शरणम्, सुहृत्। अतः श्रीगुरुपादुकामुद्दिश्य जपसूत्रनामके ग्रन्थे श्लोकोऽयं व्यरचि अस्माभिः—

भारं कर्मार्पितमतिगुरुं घोरतादिप्रवृद्धं
मग्नामुर्वीमिव पयसि यो लीलयाऽभ्युद्दिधीर्षुः।
धत्ते बीजं श्रुतिपथचरं वर्चसे चात्ममन्थं
क्लेशव्यूहच्छिदुरुमखभृच् श्रीगुरुः पञ्चमूर्तिः॥

प्रलयपयोधिजले निमज्जमानाया धराया भारं वोढुं तां रसातलात् समुद्धर्तुं च श्रीभगवान् वाराहरूपं परिजग्राह, तत्परिग्रहणं तु देशकालविशेषणावच्छिन्नम्, न तथा श्रीगुरोः कृपाघनमूर्तिपरिग्रहः सर्वत्र सर्वदैवानस्तमितभास्करकिरणवत्। अथवा सदा वहमानमहासमीरणवत् तस्य संभवात्। जीवेऽनादिकर्मार्पितस्तीव्रगुरुभारः, सोऽपि घोरमूढरूपाभ्यां रजस्तमोगुणाभ्यां सदा भृशं प्रवर्द्धते। तद्भारस्य वोढा च, तस्माल्लीलया समुद्दिधीर्षुः श्रीगुरुं विना नान्यः कोऽपि, अनेन श्रीगुरोर्वराहरूपेण नित्यं क्रियाकारकत्वं प्रदर्श्यते। प्रलये वेदशब्दराशिरूपेण सृष्टिबीजस्य धारणमपि मीनावतारे प्रसिद्धम्। श्रद्दधानानां शिष्याणां श्रुतिपथे बीजमन्त्रप्रदानेन श्रीगुरुस्तेषामभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तिरूपस्य क्लेशकर्मविपाकाशयविरहितस्य नित्याव्ययजन्मनो बीजप्रदः पिता एव भवति। पुनरपि यथा समुद्रमन्थनकृतौ भगवता कूर्मरूपेण मन्थनदण्डः स्वपृष्ठेऽधारि, तथा आत्मनिरतानां ब्रह्मवर्चोलिप्सूनां शिष्याणामात्ममन्थरूपदण्डधारणाय नित्यमेव प्रभवत्यकृपणाशेषमहिमा श्रीगुरुः। परं भागवतस्य प्रह्लादस्य भयनिरसनार्थं यथा भगवान् नृसिंहरूपेणाविर्भूय वज्राधिक-

नखस्पर्शेन हिरण्यकशिपुं व्यदारीत्, तथाऽविद्यादिक्लेशपञ्चकभयार्तानां शिष्याणां निदारुणं भवभयं समूलं सविपाकं छिनत्ति श्रीगुरुः। पुनश्च, यथा उरुक्रमावतारे त्रिपाद्भूमिभिक्षाव्यपदेशेन बलेर्मखं प्रपूरयामास भगवान्, तथा शिष्याणां प्रयासप्रपत्तिसमापत्तिरूपत्रिपाद्भिक्षाव्यपदेशेन जपादियागान् साफल्यपरिपूर्णतां नयति श्रीगुरुः। नात्र भूतभव्यकालद्वयमात्रव्याप्यत्वम्, अतो नित्यत्वम्। अत एव श्रीगुरोरेकत्र पञ्चावतारसमवेता नित्योदिता परमानुग्रहविग्रहमूर्तिः। तस्मै श्रीगुरवे नमः।

तन्त्रविधानेषु मन्त्र एव मुख्यमन्त्री। मन्त्राणां चैतन्योद्बोधनाय समर्थविनियोगाय च यन्त्राणामपि सविशेष उपयोगः। "ओङ्कार एवेदं सर्वं यच्च भूतं यच्च भव्यम्" इति श्रुतिप्रमाणेन ओङ्कारस्यैव सर्ववाच्यवाचकयोनित्वं सिद्धम्। अत ओङ्काररूपस्य परमराहस्यिकतनोर्विनायकस्य स्तुतिकृतावयं श्लोकः प्रागुक्तजपसूत्रग्रन्थेऽलेखि—

ऊर्ध्वशुण्डमधःशुण्डं द्विधा व्यावृत्तशुण्डकम्।
सर्गविसर्गसन्धीशं नौम्योङ्कारविनायकम्॥

श्रीविनायकस्य शुण्ड एव परमराहस्यिकः सङ्केतः। ओङ्कारस्य शुण्डाकृतिबलेनैव तदुपलभ्येत। शुण्डस्यापि चतुर्धा विन्यासः शक्यः कल्पयितुम्। ऊर्ध्वविन्यासेन सर्गः, अधोविन्यासेन विसर्गः, ऊर्ध्वाधोद्विधाव्यावृत्तविन्यासाभ्यां यथाक्रमं सर्गविसर्गसन्धी सूच्येते। श्रीविनायकस्य वाहनं मूषकोऽपि नासाविवरचारिवायुरूपेण ओङ्कारे व्याहरणं निर्वाहयतीत्यपि सुधीभिर्विभावनीयम्। यथोपनिषदि तथा तन्त्रेऽपि साधनवीर्यसमापत्त्यै चर्याभावतत्त्वज्ञानरूपाणां तिसृणां प्रत्यग्धाराणां संगतिसम्मेलनमवश्यमेव कर्तव्यम्, "विद्यया श्रद्धया उपनिषदा वा वीर्यवत्तरं भवति" इति छान्दोग्यश्रुतिनिर्देशानुसारतः। अतो भावानुप्राणिता गुरुदैवतमन्त्रयन्त्रोपासनाद्यङ्गवैकल्यादिविरहिता आगमसाधनेषु विशेषेण समुपदिष्टा। अत एव भावनिष्ठासहकृतोपासनागौरवख्यापनार्थं श्लोकोऽयं श्रीविश्वनाथान्नपूर्णायुगलाद्वैतसामरस्यद्योतनाय तयोरङ्घ्रिसरोजेषु कृतनिवेदनः—

क्षीरोदार्णवमन्थनात् समभवत् पीयूषसन्दोहनं
श्रीरूपेण तु तस्य वण्टनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी।

सञ्जातं गरलं स्वकण्ठकुहरे धृत्वाऽपि मृत्युञ्जये
मन्नाथे शशिशेखरे सुसमता नित्यैव विश्वेश्वरे ॥

अलं विस्पष्टार्थस्य स्पष्टीकरणेन, तथाप्यमृतगरलयोरुभयोरपि सुसमता सामरस्यं वा भगवति नीलकण्ठे सोमार्धधारिणि मृत्युञ्जये श्रीशङ्करे इत्यपि प्रत्यग्दृष्ट्या द्रष्टव्यम्। मृत्युरूपं कालकूटं स्वकण्ठे धृत्वाऽसौ स्वयं मृत्युञ्जयो भाले सोमार्धकलां धृत्वा च मृत्युञ्जयमन्त्रजापकान् स एव मृत्योरमृतं नयति, सकृल्लब्धामृतपादांश्च अमृतान्न वियोजयति। "मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात्"। अतः शिवभाले शशिकलैव "स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम्" इति श्रौतमन्त्रस्य लक्ष्यार्थः। याऽपि श्रीचण्डीषु "अर्धमात्रा स्थिता नित्या" इति श्लोकपादेन लक्षिता, सा शङ्करमौलिविभूषणरूपा सोमार्धकला एव। अतः सा सोमार्धकलैव निखिलरहस्यमञ्जूषोद्घाटनपटीयसी कुञ्चिकेति मन्यामहे, तन्त्राम्नायेषु क्रियाज्ञानयोगोपास्तिभुक्तिमुक्तिप्रभृतिसर्वद्वन्द्वानां सुसमसमञ्जससम्मेलनं हि विधीयते। 'विषमप्यमृतायते', 'भोगोऽपि योगायते' इत्यादिभिरनन्यसाधारणवैशिष्ट्यं तन्त्रशास्त्रस्यावगम्यते।

येनैव विषखण्डेन म्रियन्ते सर्वजन्तवः।
तेनैव विषखण्डेन भिषग् वारयते रुजम् ॥

इत्युक्तमपि शास्त्रे। आगमानां प्रवक्तरि भगवति श्रीशङ्करे विषामृतयोः सम्मेलनम्, मूलतस्तयोः सामरस्यमपि विस्पष्टं परिलक्ष्यते। अस्मिन् श्लोके तदेवाभ्युपगन्तव्यम्—

यच्छम्भोरहिभूषणं शिरसि वा कण्ठे भृशं राजते
तत्पाशेन विषं गले च विधृतं गोपायिता स्वर्धुनी।
विज्ञानं नयतामृतेन हि पथा भालेन्दुमूर्ध्वं मृते-
र्गङ्गां विष्णुपदोद्भवां किमितरद् येनाहिराशीविषः ॥

शिरसि कण्ठे वा अहिर्भूषणमपि पाशरूपो भूत्वा विषं शङ्करगले विधारयति। तेनैव पाशेन जटाकलापेषु गोपायिता स्वर्धुनी। सम्यग्योगक्षेमाय तदेव विज्ञानं समाश्रयणीयं लोकैर्यद्धतेन पथा मृतेरूर्ध्वं सुधासन्दोहसारं श्रीशङ्करभालेन्दुमेव नयति जटामात्रेषु गोपायितां गङ्गामपि, या गङ्गा सत्यपि स्वयं विष्णुपादोद्भवा 'तद् विष्णोः परमं पदम्' तस्य ध्रुवैकपथप्रदर्शिनी भवति। शिववक्त्रेभ्यो विनिःसृता या आगम-

वाणी सेयमध्यात्मगङ्गा। सैव पुनः शिवशक्तिसामरस्यविज्ञानप्रसूर्जननी। किमन्येन विज्ञानेन, येन अहिराशीविष एव भवेल्लोकानां भयाय क्षयाय च। अनेनागमविज्ञानस्य जडविज्ञानादिभ्यो विलक्षणताऽपि सूचिता। उभयतः प्रयोगविधानसामान्येऽपि प्रयोग-तन्त्रभेदलक्षितव्यस्यार्थस्यापि भेद इति विचारणीयम्। एतद्भेदद्वयवशादेकेन अमृतत्वस्य सनातनः पन्थाः प्रवर्तितः, अपरस्मिन् बाह्येन्द्रियभोगोपकरणबाहुल्यसृष्टि-सामर्थ्यगौरवे सत्यपि लोकानां महाविनष्टेरेव भयं क्रमवर्धमानम्। प्रयोगविज्ञानेषु बाह्यभोग्यसंग्रहसौविध्यं न वा परीक्षालब्धतथ्यतत्त्वादीनां चमत्कारित्वं तेषामुपा-देयत्वप्रतिपादनायालम्, मुख्यपुरुषार्थनिर्वहणत्वेनैव सर्वेषां प्रयोगाणामर्थप्रति-पत्तिव्यवस्थापनात्। तथापि तन्त्रप्रयोगेषु समीक्षापरीक्षाजन्यप्रत्ययस्यापि प्रामाण्यगौरवमस्त्येवेत्यत्र आगमविज्ञानस्य आधुनिकबहिर्विज्ञानादिना सह साजात्यम्, यथासम्भवं पारस्परिकोपकारकत्वमपि सुधीभिर्नोपेक्षितव्यम्। तन्त्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्तीति स्मरणीयम्।

शेषगन्तव्यस्य ध्रुवत्वैकत्वेऽपि 'रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणाम्' मार्गचर्याचारादिभेदाः सन्त्येव। परन्तु परिनिष्ठितसिद्धान्तविनिर्णयेषु संगति-समन्वयौ एवासाताम्, न त्वनुपपत्तिविप्रतिपत्ती। अत्र ब्रूमः—या विप्रतिपत्तयः सिद्धान्तविषयेषु दृश्यन्ते, ता आभासिक्य एव; न तु मौलिकतत्त्वाधारविषयिण्य इति। अत्रायं श्लोकः—

तन्त्राम्नायमहाब्धिकुक्षिकलनाद् गम्भीरतत्त्वालया-
न्नैपुण्यान्निरमायि सूरिभिरियं सिद्धान्तमुक्तावली।
साक्षादागमसूत्रिता प्रतिपदं स्वप्रत्ययग्रन्थिता
मेरुर्यत्र हि सामरस्यमुभयोः सा नः श्रियै शोभताम्॥

तन्त्राम्नायमहोदधितलदेशाद् गम्भीरतत्त्वालयात् पूर्वैः सूरिभिरियं सिद्धान्त-मुक्तावली नैपुण्येन निरमायि। साक्षादागम एवाखण्डैकहिरण्यसूत्रमस्याः। प्रतिपदं स्वप्रत्ययेनैव ग्रथिता अत्र सिद्धान्तमौक्तिकाः। आगमनिजप्रत्यययोः सामरस्यरूपकौस्तुभ-मणिरेव मालिकामध्यमेरुः। सा वरमालिका चिरमस्माकं श्रियै, न तु विसंवाद-वितण्डाविडम्बनायै, शोभताम्। अनेन शैवशाक्तवैष्णवादिसर्वसम्प्रदायानुद्दिश्याध्मातो

भवत्युदात्तगम्भीरागमशङ्खोऽयम् "संगच्छध्वं संवदध्वम्......समानी व आकूतिः" इति।

आपातविरोधपरिहारपूर्वकमागमसिद्धान्ताचारादीनां सुष्ठु समन्वयसाधनमकारि पूर्वसूरिभिः। महत्तेषामवदानं स्वेन महिम्ना प्रतितिष्ठते, का पुनर्मन्दमतीनामर्वाचीनानां मादृशां प्रवृत्तिः। तत्र श्लोकः—

वेलायामुपलेषु यस्य चयनं तस्मै वरान् मौक्तिकान्
धत्ते किं जलधिर्न मन्दमतये गोपायिता मञ्जुषा।
श्रीरामेण समुद्रबन्धनकृतौ केषां महान् वोद्यमः
केषां वा सिकताविलिप्तवपुषां दीनाल्पसेवारजः॥

अशेषागाधरत्नाकरतुल्येष्वागमशास्त्रेषु पूर्णप्रज्ञाप्रसूतानि यानि रत्नानि विराजन्ते, अर्णवस्य गम्भीराम्भो वगाह्य तेषामुद्धरणाय प्रभवति विशारदी या बुद्धिः सैव, न तु या कुण्ठाकार्पण्यदोषोपहतस्वभावा। तथापि श्रद्धया आकूत्या च सिषेविषूणां मन्दमतीनामपि दीनां स्वल्पां काञ्चित् सेवां प्रसादेनैव गृह्णीयात्तन्त्रेश्वरी देवी भुवनेश्वरी। श्रीरामचन्द्रेण यदा समुद्रे सेतुरबन्धि, तदा नलनीलादिकपिवर्याणां महानुद्यमः सर्वलोकैरदर्शि, परन्तु क्षुद्रकाष्ठमार्जाराणां सिकतासु विलिप्तवपुषां यत्सामान्यमङ्गरज एव सेवाञ्जलिरभूद् लोकलोचनान्तरालदत्तयाऽपि तया सेवया श्रीरामस्य महान् प्रसादानुग्रहः समजनि। अतः सत्यां भावाकूत्यां सेवा लघीयस्यपि गरीयसी। 'भावग्राही जनार्दनः।'

आगमानां प्राचीनत्वार्वाचीनत्वादिविचारेऽनुत्साहितमतयोऽनवसरधियश्च वयं साम्प्रतम्। पूर्णप्रज्ञायां नित्यमेव प्रतिष्ठमानत्वान्नात्र कालाद्यवच्छिन्नत्वप्रसज्यतेति मन्यामहे। आगमविद्यासु विदेशीयानां केषाञ्चिद् भारतीयानामपि अज्ञतानिबन्धनं यत्कलङ्कविलेपनं तत्कलङ्कमोचनाय विश्वप्रचाराय च महामतेः सर-जान-वुडरफमहोदयस्य यद् महद्विचेष्टितं तेनानुप्राणितताया आगमानुसन्धानसमितेश्च तदस्माभिश्चिरकृतज्ञतया विशेषतः स्मरणीयम्।

अतिगहनरहस्यमञ्जूषेयं तन्त्रविद्या। मन्त्रयन्त्रतन्त्राणां रहस्यानामतिगभीरतलं कोऽद्धा वेत्ति, को वा परं गच्छति दुस्तरविचित्रविशालतन्त्राम्नायार्णवस्य।

अतः शिव एव सर्वं वेत्ति वेदयति, शिवा एव पारं गच्छति गमयति, शिवशिवाभ्यां नमः। अत्रेदं श्लोकद्वयम्—

त्रिवेण्यम्भसि योगेषु स्नपनं चेद्विशुद्धये।
वेदागमपुराणाख्यत्रिवेण्यां तत्प्रबुद्धये॥
मन्त्रेषु यन्त्रतन्त्रेषु निष्णातश्चेद् भवेद्वशी।
दृष्टे परावरे तत्त्वे स एव स्याच्छिवः स्वयम्॥

अतः सर्वसाधनानां शेषगम्यं पयसामर्णव इवैकमेव, तद्धि अशेषविशेषशक्तिविलासविवर्तादीनां नित्यशुद्धबुद्धाधिष्ठानरूपस्वरूपावस्थानम्। यथा कालिकायाम्—

सा काली निरुपाधिशुद्धनिलये शान्ते नरीनृत्यते
कैवल्यं विदधाति निर्गुणतया द्वैतं मरीमृज्यते।
ब्रह्मास्मीत्यवबोधखड्गमहसा मिथ्याजनीन् प्रत्यया-
नास्ते ब्रह्मणि सर्वमेव दधती चेच्छिद्यमाना स्वयम्॥ (जपसूत्रम्)।

उपसंहारे शौर्यमाधुर्ययोः काष्ठारूपिणौ रामकृष्णौ प्रार्थयामहे संयोजितेऽत्र सम्मेलने प्रयोजयिष्यमाणसर्ववागर्थप्रतिपत्तिप्रचोदनायै--

कालिन्दीरोधसीशो ललितसुरगिरां वेणुगीतैर्हरिर्यैः
शैलान् विद्रावयंस्तैः प्रकटयति परां वाचमोङ्कारयोनिम्।
सम्यक् सन्धानशूरो गमयति निधनं राघवो यो दशास्यं
प्रत्यक्चैतन्यमूर्ती वचसि विहरतामत्र तौ रामकृष्णौ॥

॥ इति शमस्तु॥

मुद्रक—

बलदेवदास

संसार प्रेस, संसार लिमिटेड, काशीपुरा, वाराणसी।